

WOJCIECH SMOCZYŃSKI

Laringalų teorija ir lietuvių kalba

Autorizuotas vertimas iš lenkų kalbos

Iš rankraščio vertė VESLAVA ČIŽIK-PROKAŠEVA, DIANA ŠILEIKAITE

Moksliniai redaktoriai DIANA ŠILEIKAITE, AXEL HOLVOET

Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006, 292 pp. ISBN 978-9955-704-17-1, ISSN 1822-3257
(Bibliotheca Salensis, 3)

Lietuvos kalbininkų sociologinių apžvalgų, tarmių garsų virpesių nagrinėjimų sraute lietuvių kalbos instituto leidykla išleido iš rankraščio išverstą šiuo metu žymiausio Lenkijos baltisto komparatyvisto knygą. Kaip sako knygos kuratorius prof. habil. dr. Axel'is Holvoet'as, „Krokuvos komparatyvistas ir baltistas Wojciechas Smoczyński naują laringalistinį rekonstrukcijos modelį jau kelis dešimtmečius sėkmingai taiko baltų kalbų istorijai tirti“ (p. 9).

„Įvade“ (p. 13tt) visi (to nesimokę ar primiršę) galime mokytis ir pačios laringalų teorijos, metodų taikymo, išvestinių struktūrų, stengtis suvokti didelius mūsų ir kitų archajiškesnių ide. kalbų slepinius, diferencinius požymius. Apibendrinimas solidžiai išdėstytas skyriaus pabaigoje (p. 15–18).

Su autoriumi, kurio mokytojas Krokuvos universitete buvo didysis kalbininkas J. Kuryłowicz'ius, teorijos klausimais nelabai ir pasiginčysi – gali tiktai gėrėtis minties skvarbumu, faktų daugybe iš įvairių lituanistikos šaltinių (LKŽ, LKŽ K, mokslinių žurnalų ir pan.).

Reikėtų tiktai atkreipti dėmesį į vieną kitą lietuvių kalbos duomenį, jo formą, reikšmę ar kokį papildymą.

Reikia pradėti nuo formos sen. *minžù* (p. 60), tai yra tarminė forma nuo K. Donelaičio laikų: *m'ežù* ŽVR, NM (K. Donel), *m'eñ.džù* KRTV, ŠAUK, KRŠ, VARN ~ *męžù*, aukšt. *myžù*; ji paplitusi ir bk. šnekamojoje kalboje; gaila, kad nenurodyta, iš kur paimta cituojama forma, papildytume LKŽ taisymuose, jei kada turėsime paskelbtą visą tautos leksikos fondą.

Žodis *žmonà* yra 3 kirčiuotės žodis, *žmóna* (p. 69) būtų tik šauksmininko linksnis.

Veiksmažodis *ardýti* tariamas visų lietuvių (plg. ¹LKŽ₁ 239, ²LKŽ₁ 294–295, todėl *árdyti* (p. 99, 105, 191) yra nelaukta, netikėta forma.

Dariny *apýušris* taisytinas (p. 99, 101) – paliudyta forma *apíu.šr'is* ~ *apýušris* (1) ‚aušros pradžia‘, *apýušriais* adv. ‚apie aušrą‘ ¹LKŽ₁ 184 (ir *apýušriu*), ²LKŽ₁ 230; plg. ir knygos autoriaus minimą žodį *úšra* (p. 93, 101).

Daug minčių sukelia formos **gerù*, **kelù*, **lemù*, **perù* (iš *peřti*, ne iš *pėřti* – tai

plintanti visai nauja forma), *tremù*, *vemù*, *stumù*, nes tokios formos ir dabar sakomos didelėje žemaičių dalyje. Vadinasi, čia yra kažkoks grįžtamasis reiškinys. Matyt, nuo pirminių *geriù*, *lemiù*, *tremiù* (p. 102–103) vėl buvo sugrįžta (?) prie *gerù*, *lemù*, *tremù*, *pletù*, *stumù* (bet šita *stumù* forma yra ir pietinių aukštaičių DRSK, RTN ir kt.), plg dar plačiai paplitusią formą *m'ē-ntò* / *m'eñ.tù* ~ *mentù*. Štai kokie tarminių formų kitimo ratai.

Žemaičių ir pietinių aukštaičių (dzūkų) taip pat kartojasi *lejù*, *glejù* (p. 104), *riedu* (p. 104) žem. yra tvirtagalė atitrauktinė priegaidė *rĩ-tù*, *rĩdù* KRŠ, KRTV ir kt., kaip ir autoriaus minimas *šlavù*.

Gal autoriui būtų įdomus žemaičių veiksmažodis *tumėti*, *tùma* 'tirštėti' vietoj aut. *tunėti* (p. 108), gal čia kokia asimiliacija? (yra ir *tumė* 'tirštėjimo galia', *tùmùs* / *tòmòs* ir t. t.).

Kažkodėl užmiršta senesnė, rodos, forma *pèt'is* ~ *petis*, *pèt's* ~ *petiēs*, instr. sing. *p'èt'im̃* ~ *petim̃* (ž. KRŠ, UŽV, PVN ir kitur) (aiškinama tik naujoji forma *petys*, p. 109).

añpalas (< *añtpalas*) – p. 110, 112 pagal P. Joniką (*Pagramančio tarmė*) yra buitinės kalbėsenos stiliaus forma, šnektose yra *ántpalas* PGR, *ánčpalas* PVN.

Liet. *šarà* 'skuba, nelaimė' (p. 114) – dažniau vartojama *šorà* (*šūorà*, *šuurút'ĩ* 'smarkiai darbuotis' KRŠ, KRKL, *šuuròut'ę* TL 'labai skubėti' = *šorúoti*).

Lietuvių *bédà* (*bĩedà* ž.), latvių *bēda* (p. 116) abejojama dėl *b^heh₁d^h- formulės taikymo. Ar čia nėra *ę* ir slavų *jat'* (б) santykis kaip *sėnys*, *mėsà* ir kiti žodžiai (plg. K. Būga, *Rinktiniai raštai*, 1959, t. II, p. 554–555; J. Balčikonis, *Rinktiniai raštai*, t. I, p. 383).

Žodis *ýla*, latvių *ilēns* laikomas baltišku (p. 119, išnaša). Reikėtų tvirto ir pagrįsto teigimo (plg. Fraenkeliu LKEŽ, p. 183 su visa literatūra).

Žemaičių vakarinėse šnektose yra tariamas *bruot'ėrė.l'is* (skamba ir *bruot'ėrė.l'is*) 'brolelis', o *broterėlis* yra tik labai suliteratūrinta forma iš žodynų ir tautosakos rinkinių (p. 122).

Abejotinas ir *i*-kamienio *stótis* kirčiavimas (p. 128, 132, 138). Taip pat nežinoma ir DP *patógus*; kaip *suñkus*, *šviēsus* ir kt. būdvardžių gali būti senoviškas kirčiavimas, nežinia tikrai kokia tuolaik buvo priegaidė. Tas pats pasakytina ir dėl *vótis*, *võtĩ* (p. 122, 132), *žūtis*, *-ies* (p. 162) = *žūtis*, *-iēs* (4).

Tiktai vienų žemaičių yra *mýlas*, *-à*, tai bendrybė su latviais, kuršiais ar prūsais (p. 148).

Kur vartojamas veiksmažodis *pýti*, esamojo laiko forma visur yra *pýna*, o *pýja* sukurta pagal LKŽ redagavimo nuostatą (p. 148).

Seniai žinoma, kad žieminiai kviečiai daliai žemaičių yra *pūraĩ* (4) ar *pūrai* (2) –

LKK 8 t., 1966, p. 166–167; LKŽ_x 847, rašyta *pūras* (4) NDŽ (įrašė ten salantiškis prof. A. Salys, teko su juo kalbėtis 1969 metais). Šioje knygoje tik *pūrai*. 1958–1968 metais lankantis vakarų Žemaičiuose, renkant medžiagą LKA ir kuršizmams, užrašyta šaknis *pūr-* (4 kirčiuotės daiktavardis) Rūsnėje, Saūgose, Kintuosė, Plikiuosė, Veiviržėnuose, Švėkšnoje, Endriejevė ir kitur (dabar Kulių šnektą tyrusios keturios tarmėtyrininkės girdėjusios formą *pūrā* (gali būti sumaišyta su grūdų matuokliu *pūr-s?*). K. Būgos *Rinktinių raštų* rodykleje (p. 157), viename lizde yra ir *pūras* (III t. p. 652, rašoma „saikas“) ir šaknis *pūr-* (II t. 388 – *pūras, pūrai* „Winterweizen“ ALS, KV, SLNT; 527 p. – *pūrai* ir Jn ir t. t.). Tas *pūrai* šiuo atveju visai netikėtas ir nežinia iš kur imtas. 1964 metais teko dalyvauti pokalbiuose prie Švėkšnos ir Judrėnų, kur agronomai tiesiog plyšo juokais iš „senių sukurtų kvailysčių“, kaip jie sakė, todėl to žodžio imta vengti, net „Švėkšnos tarmės tekstuose“ 2005 jo neužfiksuota (o autoriui Būdviečių, Tvaskučių kaimuose dar teko girdėti, Jaunius Kvėdarnoje užfiksavo, o LKA I tomo autoriai jo neįtraukė). K. Būga palygino *pūrus* ir su latvių šnektomis *pūr'i*, o to tomo p. 713 *purai, pūrai* yra iškraipytų lietuvių kalbos žodžių sąrašė. LKA₁ 167 pateikta: dažniausias *pūras, pūrai*, retesnis *pūrai* ir tik dviejose vietose *pūrai* (Skliaūstėje ir Židikuosė nykstančio žodžio gal ir pasitaikyta išgirsti).

Yra ir dar vieni *pūrai* ‘pūliai’ iš LKŽ_x 946 – J. Iš palyginime dažnai vartoto žodžio nustatyta perkeltinė ‘daugybės’ reikšmė, plg. kaip *pūrai drimb* (jau ‘pūliai’), o *Dirsės birst pūrais* Vks – ne, o visoje Žemaičių žemėj, net *pūru, pūrais iš ausų košę kapstė* KRŠ, *pūrais žinių bobos nešio(ja)* UB ir t. t. (Dabar savo lietuvių kalbos etimologiniame žodyne susizgribęs ištaisė, nebeskelbė abiem atvejais. Ačiū Dievui.)

Tų pačių žemaitėlių esamojo laiko sangražinių veiksmažodžių *nešýs, pletýs, kemšýs* yra -y-, apie tai net viename islandų leidinyje teko skaityti, todėl rūpi sužinoti, kaip jis dera prie *h₁nekeh₁i > neš-ì?*, p. 165.

Knygos autoriui gal įdomi būtų forma *rāplēs* RDN, ŠV ir kt. (LKŽ_x 177) greta prūsų *raples* (p. 178). Atrodo, kad *-riau-* ir *-rau-* variantai daugiausia yra žemaičių šnekteje ir tai gali būti *grauž-* / *griauž*, *raukti* / *riaukti*, *drūžė* / *driūžė* ir daug kitų dėl **riau > rau*, **riā > rā > ro*, **riū > ru* ir t. t.

Veiksmažodis *vadyti, vādo, vādė* yra pietinių aukštaičių žodis, ir * yra nereikalinga (p. 185).

Reikėtų dar priminti dėl vieno kito žodžio kirčiavimo: *šalnà, šálną* (p. 195) = *šalnà, šálną* (4); *nevėša* (p. 184) = *nėveša* sub. (1) ar *n'ėveša* verb.; *iltis, -iēs* (p. 214) = *iltis, -ies* (1); *audrà* (iš ž. *áudra*) (p. 186) atsirado visai neseniai, po 1930 metų, pagal lietuvių įprotį keisti naujai išmoktų žodžių priegaidę ir kirčio vietą (K. Būga, *Rinktiniai raštai*, t. III, p. 785).

Kiek nustebino vienintelė žodžio *kainà* knygoje forma. Vietoj lenkiško klebonijų *čienia* ir tokia pat dvarų ponų diegtos su caro raštinių padėjimu *cienia*, lietuvių inteligentai 19 amž. pabaigoje ir 20 amž. pačioje pradžioje žemaičių tarmėje rado žodį *káina* (1). Jo net K. Būga nežinojo, J. Jablonskiui dėl žemaitiškos priegaidės *kâina* lūžio dalies antrame dvibalsio sande, gal sakius *káina*, vard. *kainà* (bet ten užrašė, matyt, jau prigudęs prie žemaičių tarmės fonetikos ir *káina*). Dalis mūsų žmonių vartoja žem. *káina*, bet pavartoja pakeistu kirčiu *kainà*, *kaĩnà* (4), ypač vakarų aukštaičiai. Tai ne paveldėta forma, todėl istorinės gramatikos tyrinėjimuose tegali būti nagrinėjama *káina* (1), ji tiksliai sutinka su slavų *cena*.

Pirmasis išpūdis – prof. habil. dr. Krokuvos mokslininko W. Smoczyński'o knyga be galo įdomi, svarbi mūsų kalbotyrai, dešimtmečių svarbumo veikalas, lietuvių kalbos istorinės gramatikos, plėtros nagrinėjimas. Viena kita čia užrašyta pastaba gali tik paakinti nupūsti į šalį kokį užkritisį pūkiuką (ypač dėl *pūrū* ar *pūru*).

Vytautas Antanas Vitkauskas

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5, 10308 Vilnius, Lietuva